SOMONIYLAR DAVLATI BOSHQARUV TIZIMINING TAKOMILLASHUVI VA MOVAROUNNAHRDA SIYOSIY BARQARORLIK, IQTISODIY TARAQQIYOT HAMDA ILM-FAN RIVOJINING O‘ZARO BOG‘LIQLIGI.

DTPI Tarix yo‘nalishi 4-bosqich talabasi

Baratov Qahramon Nuriddin o‘g‘li

baratovqahramon919@gmail.com

DTPI Tarix yo‘nalishi 4-bosqich talabasi

Boboxonov O’ral

boboxonovoral1@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Somoniylar davlati boshqaruv tizimining takomillashuvi, Movarounnahrda siyosiy barqarorlikni ta’minlash omillari hamda iqtisodiy taraqqiyot va ilm-fan rivojining o‘zaro bog‘liqligi yoritilgan. Shuningdek, Somoniylar davrida markaziy va mahalliy boshqaruv tizimi, devonlar faoliyati, sug‘orma dehqonchilik, hunarmandchilik, savdo-sotiq, pul muomalasi va shaharlar taraqqiyotining o‘ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan. Buxoro va Samarqandning siyosiy, iqtisodiy hamda madaniy markazlar sifatidagi o‘rni, ilm-fan va adabiyot rivojiga ko‘rsatilgan e’tibor, tarixiy manbalarning davrni o‘rganishdagi ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek, davlat boshqaruvi, iqtisodiy farovonlik va ilmiy-ma’rifiy taraqqiyot o‘rtasidagi uzviy munosabatlar tarixiy nuqtayi nazardan asoslangan. Somoniylar davri tajribasi asosida Markaziy Osiyo davlatchiligining rivojlanish xususiyatlari va tarixiy ahamiyati yoritilgan.

Kalit so‘zlar: markazlashgan davlat, siyosiy barqarorlik, iqtisodiy taraqqiyot, pul muomalasi, Buxoro, Samarqand, ilm-fan, madaniyat, ma’rifat, tarixiy manbalar.

Somoniylar davri Movarounnahr va Xuroson tarixida siyosiy boshqaruv, iqtisodiy taraqqiyot, shaharsozlik, madaniyat va ilm-fan rivoji o‘zaro chambarchas bog‘langan muhim tarixiy bosqichlardan biri hisoblanadi. Somoniylar sulolasi IX asrda siyosiy

maydonga chiqib, X asr davomida Markaziy Osiyoning katta qismida o‘z hokimiyatini mustahkamladi. Ularning hukmronligi davrida Buxoro davlatning asosiy siyosiy va madaniy markaziga aylandi, Samarqand, Marv, Nishopur va boshqa yirik shaharlar esa iqtisodiy hamda ilmiy hayotning muhim o‘choqlari sifatida rivojlandi. Somoniylar davrining tarixiy ahamiyati shundaki, bu davrda mahalliy davlatchilik an’analari islomiy boshqaruv tajribasi bilan uyg‘unlashib, nisbatan markazlashgan davlat tizimi shakllandi. Davlat boshqaruvining takomillashuvi ichki tartibni saqlash, hududlarni idora qilish, soliqlarni yig‘ish, savdo yo‘llarini himoya qilish va madaniy hayotni qo‘llab-quvvatlash uchun muhim shart-sharoit yaratdi. [1]

Somoniylar davlatining shakllanishi bir necha bosqichda kechdi. Sulola nomi Somonxudot bilan bog‘liq bo‘lib, uning avlodlari dastlab Abbosiylar xalifaligi davrida Movarounnahr va unga tutash hududlarda mahalliy boshqaruv vazifalarini bajarganlar. IX asrning birinchi yarmida Somoniylar vakillari turli viloyatlarda hokimlik qila boshladilar. Keyinchalik Nasr ibn Ahmad va uning ukasi Ismoil ibn Ahmad davrida sulolaning siyosiy mavqei yanada kuchaydi. Ismoil ibn Ahmad Buxorodagi hokimiyatini mustahkamlab, raqib kuchlarga qarshi kurash olib bordi hamda 892-yilda Movarounnahr ustidan yagona hukmronlikni qo‘lga kiritdi. 900-yilda Safforiylar ustidan qozonilgan g‘alaba esa Somoniylarning Xurosondagi mavqeini mustahkamladi. Natijada Buxoro yirik davlatning siyosiy markaziga aylandi va Somoniylar hukmronligi mintaqada uzoq muddatli siyosiy hamda iqtisodiy rivojlanish uchun imkoniyat yaratdi. Somoniylar davlatining kuchayishida markazlashgan boshqaruv tizimini shakllantirish muhim o‘rin tutdi. Davlat boshlig‘i amir hisoblangan va u oliy siyosiy, harbiy hamda ma’muriy vakolatlarga ega bo‘lgan. Amir davlatning ichki va tashqi siyosatini belgilash, viloyatlar boshqaruvini nazorat qilish, harbiy qo‘shin faoliyatini tashkil etish va muhim mansabdorlarni tayinlash kabi vazifalarni amalga oshirgan. Biroq katta hududni faqat hukmdorning shaxsiy qarorlari orqali boshqarish mumkin emas edi. Shu sababli Somoniylar davrida vazirlik va

[1] O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. “Somoniylar”, “Movarounnahr”, “Buxoro” va “Ismoil Somoniy” maqolalari. — Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti.

devonlardan iborat ma’muriy idoralar tizimi takomillashdi. Ushbu tizim davlat ishlarini muayyan yo‘nalishlar bo‘yicha taqsimlash, hisob-kitob yuritish, rasmiy yozishmalarni tashkil etish va viloyatlardagi faoliyatni nazorat qilish imkonini berdi.

Davlat boshqaruvida vazir alohida mavqega ega bo‘lgan. U amirning eng yaqin maslahatchilaridan biri bo‘lib, turli boshqaruv idoralari faoliyatini muvofiqlashtirishda muhim rol o‘ynagan. Vazirlik lavozimiga tajribali, savodli va davlat ishlarini yaxshi biladigan kishilarni tayinlash boshqaruv samaradorligini oshirishga xizmat qilgan. Somoniylar saroyida Abu Abdulloh Jayhoniy va Abu Fazl Bal’amiy singari davlat arboblari faoliyat yuritgan. Ular boshqaruv, diplomatik aloqalar va ma’muriy ishlarni tashkil etishda muhim o‘rin tutgan. Vazirlar va kotiblarning faoliyati davlat boshqaruvini shaxsiy munosabatlargagina emas, balki muayyan yozma tartiblar, hujjatlar va idoraviy tajribaga ham tayantirishga yordam bergan. Shu jihatdan Somoniylar davlati o‘rta asrlar Markaziy Osiyosida rivojlangan ma’muriy boshqaruv tajribasini yaratgan davlatlardan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Somoniylar davlatida devonlar tizimi ma’muriy boshqaruvning asosiy tayanchlaridan biri bo‘lgan. Tarixiy manbalarda markaziy idoralar faoliyati, ularning vazifalari va mansabdorlar o‘rtasidagi vakolatlar taqsimotiga oid ma’lumotlar uchraydi. Devonlar davlatning moliyaviy, harbiy, diplomatik va xo‘jalik ishlarini boshqarishda qatnashgan. Devon tizimining rivojlanishi davlat faoliyatini tartibga solish, ma’lumotlarni qayd etish va nazorat qilish imkoniyatlarini kengaytirgan. Masalan, moliya bilan shug‘ullanuvchi idoralar davlat daromadlari va xarajatlarini hisobga olgan, rasmiy yozishmalar uchun mas’ul idoralar esa amir nomidan hujjatlar tayyorlash va boshqa hukmdorlar bilan aloqalarni yo‘lga qo‘yish vazifalarini bajargan. Harbiy boshqaruvga aloqador idoralar qo‘shin ta’minoti, harbiy xarajatlar va xizmat bilan bog‘liq masalalarni yuritgan. Ayrim idoralar sud ishlari, vaqf mulklari, pochta-axborot aloqalari va jamoat tartibini nazorat qilish bilan ham shug‘ullangan. Barcha idoralar faoliyatining bir-biri bilan muvofiqlashtirilishi katta hududni boshqarishda muhim ahamiyat kasb etgan. [2]

[2] Bartold, V. V. *Turkestan v epokhu mongolskogo nashestviya* [Mo‘g‘ullar istilosi davrida Turkiston]. — Moskva: Nauka, 1963.

Viloyatlarni boshqarish tizimi ham Somoniylar davlatining siyosiy barqarorligini ta’minlashda muhim rol o‘ynagan. Davlat tarkibiga kirgan hududlarda mahalliy hokimlar va ma’muriy vakillar faoliyat olib borgan. Ular markaziy hokimiyat belgilagan tartiblarni amalga oshirish, soliqlarni yig‘ish, jamoat tartibini saqlash va zarur hollarda harbiy kuchlarni safarbar etish bilan shug‘ullanganlar. Markaziy hokimiyat bilan mahalliy boshqaruv vakillari o‘rtasidagi munosabatlar davlatning mustahkamligiga bevosita ta’sir ko‘rsatgan. Agar viloyatlardagi boshqaruv amir manfaatlariga muvofiq ishlagan bo‘lsa, davlat daromadlari va harbiy salohiyatni saqlash osonlashgan. Aksincha, mahalliy hokimlarning haddan tashqari mustaqillikka intilishi markaziy hokimiyatning zaiflashishiga olib kelishi mumkin edi. Shu sababli Somoniylar hukmdorlari viloyatlardagi siyosiy vaziyatni nazorat qilishga, ishonchli amaldorlarni tayinlashga va hududiy kuchlar bilan muvozanatni saqlashga intilganlar. [3]

Somoniylar davlati siyosiy barqarorligining muhim omillaridan biri harbiy tizimning tashkil etilishi edi. Davlat hududlarini himoya qilish, savdo yo‘llari xavfsizligini ta’minlash va tashqi tahdidlarga qarshi kurashish uchun muntazam qo‘shin zarur bo‘lgan. Harbiy kuch nafaqat davlatning tashqi xavfsizligini, balki ichki siyosiy tartibni saqlashni ham ta’minlagan. Dastlab mahalliy yer egalari, jumladan, dehqonlar tabaqasi vakillari harbiy boshqaruv va qo‘shin tashkil etishda muhim rol o‘ynagan. Keyinchalik turkiy harbiy xizmatchilarning davlat xizmatidagi mavqei ham oshib bordi. Ularning ayrimlari yuqori harbiy lavozimlarga ko‘tarilib, viloyatlarni boshqarishda ham qatnashgan. Bunday tizim davlatning harbiy imkoniyatlarini kengaytirgan bo‘lsa-da, vaqt o‘tishi bilan qudratli harbiy amaldorlarning siyosiy ta’siri ortishi markaziy hokimiyat uchun muammolarni ham keltirib chiqardi. Demak, harbiy tizim Somoniylar davlatining yuksalishiga xizmat qilgan asosiy omillardan biri bo‘lish bilan birga, uning keyingi zaiflashuvi jarayonida ham muhim o‘rin tutgan.

[3] Bartold, V. V. *Sochineniya. Tom I: Turkestan v epokhu mongolskogo nashestviya*. — Moskva: Nauka, 1963.

Somoniylar davrida siyosiy barqarorlikning iqtisodiy taraqqiyotga ta’siri ayniqsa yaqqol ko‘rinadi. Mintaqada nisbatan barqaror boshqaruvning qaror topishi dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo faoliyatining rivojlanishiga imkon yaratdi. Urushlar va ichki nizolar kamaygan hududlarda aholi o‘z xo‘jaligini rivojlantirish, yerlarni ekish, sug‘orish inshootlarini ta’mirlash va ishlab chiqarishni kengaytirish imkoniga ega bo‘ldi. Davlat esa bu jarayonlardan olinadigan soliqlar orqali o‘z daromadlarini ko‘paytirib, boshqaruv va harbiy tizimni moliyalashtirdi. Shunday qilib, siyosiy barqarorlik iqtisodiy faollikni rag‘batlantirgan, iqtisodiy taraqqiyot esa davlatning moliyaviy asoslarini mustahkamlagan. Ushbu ikki jarayon bir-birini to‘ldirib, Somoniylar davlatining uzoq vaqt davomida mintaqadagi nufuzli siyosiy kuchlardan biri bo‘lib qolishiga yordam bergan.[4]

Movarounnahr iqtisodiyotining asosini sug‘orma dehqonchilik tashkil etgan. Zarafshon, Qashqadaryo va boshqa daryo vodiylarida shakllangan dehqonchilik vohalari aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta’minlash va shaharlarni zarur xomashyo bilan ta’minlashda katta ahamiyatga ega bo‘lgan. Suvdan oqilona foydalanish, ariqlar va kanallarni saqlash, sug‘orish tarmoqlarini ta’mirlash qishloq xo‘jaligining barqarorligini belgilagan. Somoniylar ma’muriy tizimida suv taqsimoti va sug‘orish bilan bog‘liq masalalarning hisobga olingani davlat boshqaruvi bilan xo‘jalik hayoti o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatadi.[5] Ayniqsa, suv tanqis bo‘lgan hududlarda suvni taqsimlash tartibiga rioya qilish, dehqonlar o‘rtasidagi kelishmovchiliklarni hal etish va sug‘orish inshootlarini saqlash muhim vazifa bo‘lgan. Dehqonchilikdan olinadigan mahsulotlar nafaqat mahalliy ehtiyojlarni qondirgan, balki shahar bozorlariga chiqarilib, savdo aylanmasining kengayishiga ham xizmat qilgan.

Qishloq xo‘jaligi bilan bir qatorda hunarmandchilik ham Somoniylar davri iqtisodiyotining muhim tarmog‘i bo‘lgan. Buxoro, Samarqand va boshqa shaharlarda

[4] Asimov, M. S., Bosworth, C. E. (eds.). *History of Civilizations of Central Asia. Volume IV, Part One: The Age of Achievement: A.D. 750 to the End of the Fifteenth Century*. — Paris: UNESCO Publishing, 1998.

[5] G‘ulomov, Ya. Gulomov‘. *Xorazmning sug‘orilish tarixi qadimgi zamonlardan hozirgacha*. — Toshkent: O‘zbekiston SSR Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1957.

to‘qimachilik, kulolchilik, metallga ishlov berish, zargarlik, charm tayyorlash va turli kundalik buyumlar ishlab chiqarish rivojlangan. Hunarmandlar o‘z mahsulotlarini mahalliy bozorlarga yetkazib berish bilan birga, uzoq hududlarga ham sotganlar. Shaharlarning iqtisodiy faolligi aholining turli qatlamlari uchun ish o‘rinlari yaratib, savdogarlar, hunarmandlar, vositachilar va xizmat ko‘rsatuvchi kasb egalari faoliyatini kengaytirgan. Bozorlarning rivojlanishi shahar hayotining jonlanishiga, aholi daromadlarining ko‘payishiga va davlat xazinasiga tushadigan savdo hamda boj daromadlarining ortishiga yordam bergan. Shu tariqa qishloq xo‘jaligi va hunarmandchilik bir-biri bilan uzviy aloqada rivojlangan: qishloq shaharlarga oziq-ovqat va xomashyo yetkazgan, shaharlar esa qishloq aholisi uchun tayyor mahsulotlar va savdo imkoniyatlarini taqdim etgan.

Somoniylar davrida ichki va tashqi savdoning kengayishi Movarounnahrning iqtisodiy taraqqiyotida alohida o‘rin tutgan. Mintaqa geografik jihatdan Sharqiy Turkiston, Xitoy, Eron, Xuroson, Dashti Qipchoq hududlari va boshqa mintaqalarni bog‘lovchi savdo yo‘llari kesishgan hududda joylashgan edi. Bu holat mahalliy ishlab chiqaruvchilar va savdogarlarga turli bozorlarga chiqish imkonini bergan. Movarounnahrdan matolar, qog‘oz, hunarmandchilik buyumlari va boshqa mahsulotlar olib chiqilgan, tashqi savdo orqali esa turli matolar, metall buyumlar, hashamatli mahsulotlar va boshqa tovarlar keltirilgan. Savdo yo‘llarining xavfsizligi karvonlarning muntazam harakatlanishiga, savdogarlarning uzoq masofalarga borishiga va shaharlar o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalarning mustahkamlanishiga yordam bergan. Buxoro va Samarqandning yirik savdo markazlariga aylanishi ham ana shu jarayon bilan bog‘liq edi. [6]

Somoniylar davrida iqtisodiy taraqqiyotning yana bir muhim yo‘nalishi shaharlarning kengayishi va obodonlashuvi bo‘ldi. Buxoro, Samarqand va boshqa shaharlar ma’muriy boshqaruv, savdo-sotiq, hunarmandchilik va madaniy hayot markazlari sifatida rivojlandi. Shaharlarda bozorlar, ustaxonalar, masjidlar, madrasalar vazifasini bajargan ta’lim maskanlari, kutubxonalar va boshqa jamoat inshootlari faoliyat ko‘rsatgan. Shaharlarning

[6] Asimov, M. S., Bosworth, C. E. (eds.). *History of Civilizations of Central Asia. Volume IV, Part One: The Age of Achievement: A.D. 750 to the End of the Fifteenth Century*. — Paris: UNESCO Publishing, 1998.

rivojlanishi aholi sonining ko‘payishi, turli kasb egalari o‘rtasidagi aloqalarning kengayishi va madaniy muhitning boyishiga xizmat qilgan. Shaharlar qishloq xo‘jaligi hududlari bilan muntazam aloqada bo‘lib, oziq-ovqat mahsulotlari va xomashyo bilan ta’minlangan. Shu bilan birga, shahar hunarmandlari va savdogarlari qishloq aholisi ehtiyojlarini qondiruvchi mahsulotlarni yetkazib berganlar. Natijada shahar va qishloq o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalar Movarounnahr xo‘jaligining yaxlit tizim sifatida rivojlanishiga yordam bergan. [7]

Buxoro Somoniylar davrida ilm-fan va adabiyotning eng muhim markazlaridan biri bo‘lib, ko‘plab olimlar, shoirlar, tarixchilar va adiblarni o‘ziga jalb etgan. Amirlar saroyida ilmli kishilarga hurmat bilan munosabatda bo‘lish, ayrim olim va ijodkorlarni qo‘llab-quvvatlash an’anasi shakllangan. Bunday muhit ilmiy va adabiy asarlarning yaratilishiga, turli fan sohalaridagi bilimlarning to‘planishi va tarqalishiga ko‘maklashgan. Biroq ilm-fan taraqqiyotini faqat hukmdorlarning homiyligi bilan izohlash to‘g‘ri emas. Shaharlardagi savodxonlik, diniy ta’lim, kitobat, tarjima, savdo aloqalari va ilmiy munozaralar ham bu jarayonning muhim tarkibiy qismlari bo‘lgan. Buxoroning madaniy nufuzi butun islom olamidagi ilmiy aloqalar bilan chambarchas bog‘liq edi.

Somoniylar davrida adabiyot rivojlanishi ham alohida ahamiyat kasb etdi. Forsiy tildagi adabiyot va yozma madaniyatning yuksalishi ushbu davrning muhim belgilaridan biri bo‘ldi. Forsiy til saroy adabiyoti va tarixiy-badiiy ijodda kengroq qo‘llanila boshladi. Rudakiy kabi shoirlar shu davr adabiy muhitining yuksalishida muhim o‘rin egalladi. Ularning ijodi insoniy fazilatlar, axloq, hayot, tabiat va jamiyat haqidagi qarashlarni badiiy ifodalashga xizmat qildi. Forsiy adabiyotning rivojlanishi bilan bir qatorda arab tili ham diniy ilmlar, falsafa, tibbiyot va boshqa ilmiy sohalarda muhim mavqega ega bo‘lib qoldi. Shu sababli Somoniylar davrida turli tillar va ilmiy an’analar o‘rtasidagi aloqalar madaniy hayotning boyishiga yordam berdi. Bu jarayon keyingi asrlarda Markaziy Osiyoda yuz bergan ilmiy va adabiy yuksalish uchun muhim zamin yaratdi.

[7] G‘ulomov, Ya. G‘. *Xorazmning sug‘orilish tarixi qadimgi zamonlardan hozirgacha*. — Toshkent: O‘zbekiston SSR Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1957.

Tabiiy fanlar va tibbiyotning rivojlanishi ham Somoniylar davri bilan bog‘liq kengroq ilmiy muhitning muhim jihati hisoblanadi. Bu davrda matematika, astronomiya, geografiya, tabobat va falsafaga oid bilimlar islom olamining turli markazlarida rivojlanib, olimlar o‘rtasida ilmiy aloqalar kuchaygan. Movarounnahr va Xurosondagi shaharlar ham ushbu ilmiy almashinuv jarayonida ishtirok etgan. Olimlar qadimgi yunon, hind va boshqa ilmiy an’analardan olingan bilimlarni o‘rganib, ularni yangi kuzatishlar va mulohazalar bilan boyitganlar. Ilmiy bilimlarning rivojlanishi davlat va jamiyat ehtiyojlari bilan ham bog‘liq edi. Masalan, astronomik bilimlardan vaqtni aniqlash va taqvim tuzishda, matematik hisob-kitoblardan savdo va moliyaviy ishlarda, geografik bilimlardan esa safarlar va savdo yo‘nalishlarini belgilashda foydalanish mumkin bo‘lgan.

Somoniylar davri ilmiy muhitini yoritishda Abu Ali ibn Sino va Abu Rayhon Beruniy kabi buyuk allomalar haqida ham fikr yuritish mumkin, ammo tarixiy aniqlikka rioya qilish zarur. Ibn Sino taxminan 980-yilda tug‘ilgan bo‘lib, yoshligida Buxorodagi ilmiy muhitda kamol topgan. U Somoniylar hukmronligining so‘nggi yillarida yashagan va keyinchalik o‘zining tibbiyot, falsafa hamda boshqa fanlarga oid asarlari bilan jahon ilm-fani tarixida katta iz qoldirgan. Beruniy esa 973-yilda Xorazmda tug‘ilgan va dastlabki ilmiy faoliyatini Somoniylar davrining oxiriga to‘g‘ri kelgan tarixiy sharoitda boshlagan. Ularning keyingi ilmiy yutuqlarini to‘liq Somoniylar saroyiga bog‘lash to‘g‘ri bo‘lmasa-da, bu allomalarning shakllanishi va faoliyatini tushunishda o‘sha davrning keng ilmiy-madaniy muhitini hisobga olish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

Quyidagi adabiyotlarni maqolangiz bibliografiyasiga kiritishingiz mumkin. Nashr yili va nashriyot ma’lumotlarini foydalanayotgan nusxangiz bo‘yicha tekshirib, rasmiylashtirish tavsiya etiladi.

1. Narshaxiy, Abu Bakr Muhammad ibn Ja’far. *Buxoro tarixi*. — Toshkent: Kamalak, 1991.

2. Bartold, V. V. *Turkestan v epokhu mongolskogo nashestviya* [Mo‘g‘ullar istilosi davrida Turkiston]. — Moskva: Nauka, 1963.

3. Bartold, V. V. *Sochineniya. Tom I: Turkestan v epokhu mongolskogo nashestviya*. — Moskva: Nauka, 1963.

4. Frye, Richard N. *The Heritage of Central Asia: From Antiquity to the Turkish Expansion*. — Princeton: Markus Wiener Publishers, 1996.

5. Bosworth, C. E. “Sāmānids.” *Encyclopaedia Iranica*. — Somoniylar davlati tarixi va siyosiy faoliyatiga oid ilmiy maqola.

6. *Encyclopaedia Iranica*. “Bukhara.” — Buxoroning tarixiy, siyosiy va madaniy taraqqiyotiga oid ensiklopedik maqola.

7. *The Cambridge History of Iran. Volume 4: The Period from the Arab Invasion to the Saljuqs*. Tahrirchi: R. N. Frye. — Cambridge: Cambridge University Press, 1975.

8. Asimov, M. S., Bosworth, C. E. (eds.). *History of Civilizations of Central Asia. Volume IV, Part One: The Age of Achievement: A.D. 750 to the End of the Fifteenth Century*. — Paris: UNESCO Publishing, 1998.

9. G‘ulomov, Ya. G‘. *Xorazmning sug‘orilish tarixi qadimgi zamonlardan hozirgacha*. — Toshkent: O‘zbekiston SSR Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1957.

10. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. “Somoniylar”, “Movarounnahr”, “Buxoro” va “Ismoil Somoniy” maqolalari. — Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti.